

Type superbe de l'architecture monastique: het poortgebouw van Herkenrode op tafel bij de Koninklijke Monumentencommissie in de eerste helft van de 20^{ste} eeuw¹

Rombout Nijssen

Lange tijd leek het of de gebouwen van de abdij van Herkenrode geheel aan de aandacht van de Koninklijke Monumentencommissie ontsnapten. De Commissie, die in 1835 opgericht werd als Koninklijke Commissie voor Monumenten, had oorspronkelijk als taak de minister van Binnenlandse Zaken te adviseren inzake nieuwbouw of verbouwing van kerken en van andere openbare gebouwen, en inzake herstellingen aan monumenten. Initiatiefrecht had de Commissie niet. Pas wanneer de minister haar om een advies vroeg, kon zij hem daarover inlichten. Bij het koninklijk besluit van 31 mei 1860 werden aan de Commissie verbonden Provinciale Comités opgericht. De leden daarvan werden Briefwisselende leden van de Commissie genoemd. De bevoegdheid van de Provinciale Comités was drieledig. Zij adviseerden de Koninklijke Commissie op haar verzoek, zij zagen toe op de uitvoering van de werken die door de Commissie goedgekeurd waren, en zij mochten *"de aandacht der Kommissie of des staetsbestuers inroepen op de maetregelen welke zij nuttig oordelen voor de bewaring der gedenkgebouwen of der kunstvoorwerpen"*.

Het Provinciaal Comité vergaderde in de eerste jaren van haar bestaan op regelmatige basis. Leden van het Limburgse Comité namen deel aan de algemene jaarvergaderingen van de Commissie en de resultaten van haar werkzaamheden werden van 1864 tot 1868 gepubliceerd in het *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*. Tot 1879 publiceerde de redactie van het in Tongeren uitgegeven *Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire du Limbourg* de verslagen van de bijeenkomsten van het Comité. Daarna trad een periode in waaruit minder sporen van de activiteiten van het Comité bewaard bleven. Na 1868 werden er ook geen algemene vergaderingen meer gehouden. Het duurde tot het einde van de eeuw, in 1898, voordat de algemene vergaderingen onder voorzitterschap van Charles Lagasse de Locht weer hernomen werden. Lagasse intensifieerde op die manier de contacten tussen de provinciale Comités en tussen de Comités en de leden van de Koninklijke Commissie. In die periode was de priester Polydoor Daniëls de drijvende kracht achter het Limburgse Comité.

Zowel de Koninklijke Commissie als het Limburgse Comité beschikten over weinig beleidsinstrumenten voor de bescherming van het gebouwenpatrimonium. Pas in 1889 werd het wet-

telijk mogelijk om monumenten te *klasseren*. Klassering als monument van eerste, tweede, derde of vierde klasse leverde een gebouw slechts een beperkte bescherming op. De wet op de Bescherming van Monumenten en Landschappen kwam er pas in 1931. Het eerste koninklijk besluit dat Limburgse monumenten beschermt, dateert van 30 december 1933. Het beschermt de kapel van Omitter, de parochiekerken van Bocholt, Hasselt, Opglabbeek en Sint-Truiden en de begijnhofkerken van Sint-Truiden en Tongeren. Tot dan toe waren persoonlijke contacten met beleidsmakers in diverse administraties of met diverse ministers het voornaamste instrument voor de leden van de Commissie om het behoud van een monument veilig te stellen. Enkel het verwerven van een monument door de staat of een andere overheid, of de subsidiëring van instandhoudingswerken kon tot op zekere hoogte het behoud ervan garanderen. Regels voor de toekenning van die subsidiëring waren er niet. In de praktijk was het kwestie van een gezagsdrager die over een voldoende groot budget beschikte van de noodzaak van een financiële tussenkomst te overtuigen.



Hasselt, Provinciale Bibliotheek, Tekening van het poortgebouw door Louise Moretus, circa 1880 (foto Eddy Daniëls).

In zijn brief van 30 maart 1900 vestigde de voorzitter van de Koninklijke Monumentencommissie de aandacht van minister Van der Bruggen van Landbouw, die ook voor monumentenzorg bevoegd was, op het poortgebouw van de abdij van Herkenrode: *"Ce porche est très remarquable; il remonte à la dernière période ogivale et est un des derniers vestiges de la célèbre abbaye. Il mérite d'être étudié et conservé."* Aan de brief van de voorzitter aan de minister was correspondentie tussen professor Alphonse Delescluse, historicus van de universiteit van Luik, en de Luikse kunstschilder en kunsthistoricus Jules Helbig voorafgegaan. Delescluse had Helbig op 19 maart geschreven dat hij opgevangen had dat de eigenaar van het domein van Herkenrode al verscheidene gebouwen op het domein afgebroken had en dat hij datzelfde van plan was met het poortgebouw. Helbig bracht de volgende dag de secretaris van de Commissie op de hoogte, en dat leidde tien dagen later tot de demarche bij de minister. De minister deelde na ruggespraak met de Administratie van Schone Kunsten de voorzitter mee dat hij zijn zorgen deelde. Op 11 april verzocht hij de gouverneur van Limburg te onderzoeken welke maatregelen op korte termijn genomen konden worden om het gebouw in stand te houden: *"La destruction de ce document archéologique serait déplorable. Le danger paraissant imminent, je vous prie, monsieur le gouverneur, de vouloir bien examiner d'urgence quelle mesure il y aurait lieu de prendre pour éviter cet acte regrettable"*, en hij voegde er aan toe *"j'examinerai avec bienveillance la demande de subside qui me serait adressée en vue de la conservation de cet intéressant édifice"*. Dezelfde maand al kon gouverneur de Pitteurs-Hiégaerts de minister berichten dat Télémaque Claes, de eigenaar van het complex, geenszins de intentie had het poortgebouw te slopen. Deze had hem wel te kennen gegeven dat hij niet over de middelen beschikte om het gebouw in stand te houden, en dat hij, indien er tengevolge van stormweer ernstige schade aan het poortgebouw zou ontstaan, alsnog verplicht zou zijn het af te breken. Daarnaast had Claes hem ook laten verstaan dat hij graag bereid was om met de regering te onderhandelen over de modaliteiten voor een verkoop van het gebouw.



Hasselt, Rijksarchief, Poortgebouw van de abdij omstreeks 1900 (reproductie Annemie America)

Op 13 juni stelde de voorzitter de commissieleden Helleputte en Blomme aan om zich samen met de leden van het Provinciale Monumentencomité ter plaatse van de toestand van het gebouw te vergewissen, en advies uit te brengen over maatregelen om het poortgebouw in stand te houden en te restaureren. Het bezoek vond plaats op 16 juli, en de afgevaardigden konden vaststellen dat de oude abdijkerk en talrijke andere gebouwen met de grond gelijk gemaakt en opgeruimd waren. *“La destruction s’est poursuivie successivement, méthodique, impitoyable, parfois sans nécessité.... Enfin, tel bâtiment a disparu, tandis que tel autre, respecté par le temps, rappelle avec éclat la splendeur et l’opulence de l’ancien monastère”*. De afgevaardigden meldden ook dat het onderhoud van de overblijvende gebouwen, die er grotendeels ongebruikt bijstonden, naar hun mening de mogelijkheden van de particuliere eigenaar te boven gingen. Om de instandhouding van de gebouwen te verzekeren zou er een openbare bestemming aan gegeven moeten worden: *“Ce serait peut-être le cas d’examiner si on ne pouvait les acquérir pour l’installation d’une colonie, d’une école agricole, etc. Il semble que le propriétaire ne serait pas éloignée de se défaire de cette propriété de peu de rapport pour lui”*. Wat het poortgebouw betreft suggereerden de afgevaardigden dat er onmiddellijk herstellingswerken uitgevoerd moesten worden. De staat zou in de kosten daarvan kunnen bijdragen *“par un subside proportionné à la valeur artistique et archéologique de l’édifice”*. Na het bezoek kwam de toestand van het poortgebouw ook op de agenda van het Provinciaal Comité. Namens het Provinciaal Comité riep haar secretaris Daniëls op de jaarvergadering van de Koninklijke Commissie in juli-augustus 1900 op om delen van de abdij voor de Staat te verwerven. Alleen de Staat immers was bij machte *“d’effectuer les travaux de conservation nécessaires devant lesquels les particuliers reculent, soit à cause des frais, soit à cause d’autres raisons ou prétextes”*.



Hasselt, Stedelijk Museum ‘Het Stadsmus’, Télémaque Claes (1831-1913) (reproductie Annemie America)

Op één of andere manier hadden de pleitbezorgers van de instandhouding van het poortgebouw de juiste snaar bespeeld. De minister volgde immers welwillend het advies om de herstellingswerken aan het gebouw te subsidiëren. De

gouverneur kon op 16 augustus 1900 aan Télémaque Claes laten weten dat de minister wenste dat hij het poortgebouw zou laten herstellen onder toezicht van een bekwame architect. De plannen zouden eerst aan de Koninklijke Commissie voorgelegd moeten worden en na goedkeuring daarvan zou de Staat tussenbeide komen in de kosten met *"une aussi forte intervention que les circonstances permettront"*. Wellicht was het die vage formulering van de subsidiebelofte die Claes deed besluiten zich afwachtend op te stellen. Ook een brief van de gouverneur van 15 oktober over hetzelfde onderwerp liet hij zonder gevolg.

Geconfronteerd met de onwil van de eigenaar om de restauratie van zijn gebouw aan te pakken, adviseerde de Koninklijke Commissie de minister op 6 december 1900 het hele gebouwencomplex van Herkenrode voor de Staat te verwerven om er een openbare dienst zoals een bedelaarskolonie of een landbouwschool in te vestigen. Of het de Commissie menens was met dit voorstel is niet zeker. De kostprijs voor het hele domein en voor de herstellings- en aanpassingswerken die er uitgevoerd zouden moeten worden, gingen het budget immers ver te boven.

Op 24 november 1903 liet Télémaque Claes de gouverneur weten dat de situatie van het poortgebouw zo gevaarlijk geworden was, dat hij niet langer de verantwoordelijkheid voor de veiligheid wilde dragen, en dat hij het daarom na de winter zou afbreken. Hoewel de gouverneur in zijn antwoord subsidies in het vooruitzicht stelde als de eigenaar zich bij de herstelling van het gebouw door de adviezen van de Koninklijke Commissie zou willen laten leiden, stelde Claes dat hij niet wilde opdraaien voor de kosten om een architect een verslag over de toestand van het poortgebouw te laten opstellen. Voorts beklaagde hij zich over de grote kosten die hij al aan de binnenkant van het gebouw had moeten doen. Hij verklaarde zich echter wel bereid om het gebouw aan de Staat te verkopen, *"à un prix très raisonnable et à des conditions à convenir"*, zodat de overheid zelf de werkzaamheden die zij nodig achtte kon laten uitvoeren.

Daarna tekende zich aan de kant van de overheid vrij snel een consensus af over de aankoop van het gebouw door de staat. Nadat de Koninklijke Commissie dat idee geopperd had bij de minister, adviseerde het provinciaal Comité op 20 februari 1904 de gouverneur in dezelfde zin. Ruim een maand later, op 7 april, gelastte de minister de gouverneur bij Télémaque Claes te informeren naar de prijs die hij voor het poortgebouw zou willen. In zijn antwoord aan de gouverneur toonde de oude Claes zich een kasteelheer in beste 19^{de}-eeuwse traditie. Hij wilde wel een deel van zijn domein verkopen, maar zijn gezag over de bewoners ervan wilde hij niet verliezen. Naast de betaling van 18.000 Belgische Frank voor het naar zijn eigen zeggen ruïneuze oude gebouw, stelde hij vijf bijkomende voorwaarden voor de verkoop: de Staat zou zonder zijn toelating niemand in het gerestaureerde poortgebouw mogen laten wonen; er mocht nooit een logementshuis of café in uitgbaat worden; de Staat moest de weg die door het poortgebouw loopt goed onderhouden en het gebruik ervan vrij laten aan

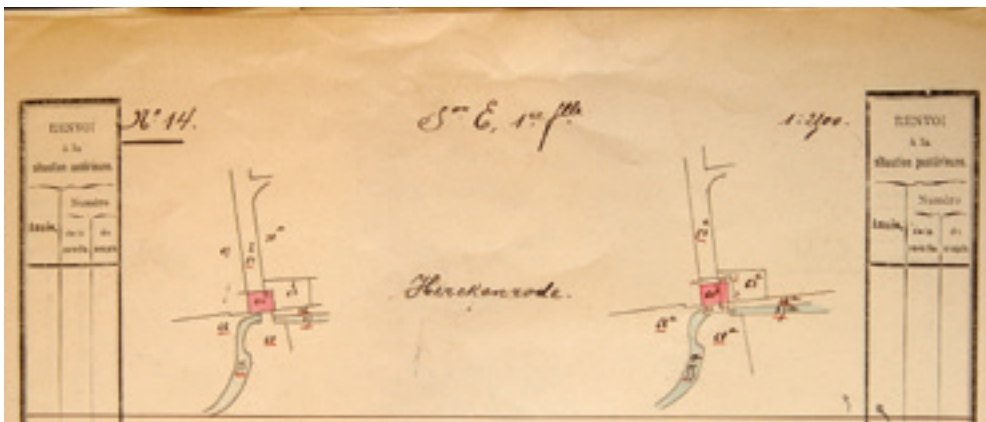
hemzelf, aan zijn pachters en aan de klanten en leveranciers van zijn graanmolen; de Staat moest de waterloop die voor het gebouw loopt onderhouden; en tot slot wilde hij van de Staat nog 5.000 Belgische Frank om een nieuwe woning en stal te bouwen voor de pachter die het poortgebouw bewoonde.

De inheligheid van de eigenaar was één van de factoren die de aankoop op de lange baan schoven. In de volgende jaren bleef het stil in Brussel, en enkel de leden van het Provinciaal Comité leken zich nog om Herkenrode te bekommeren. Op de algemene vergadering van de Koninklijke Commissie van 10 oktober 1904, benadrukte Polydoor Daniëls de noodzaak om het poortgebouw spoedig te verwerven en te restaureren: *"Il y a quelque temps déjà des subsides ont été promis pour des travaux de consolidation et de restauration; seulement, le porche appartient à un particulier arrivé à un âge où l'on n'aime plus à avoir des soucis de restaurations à faire, même à l'aide de subsides, mais, il est disposé à céder le porche à l'Etat à des conditions acceptables. Herckenrode a été une des plus célèbres abbayes du pays; il ne reste plus rien de sa belle église gothique; l'ancien quartier de l'abbesse et sa chapelle sont détruits; le riche mobilier de l'église et de l'abbaye est dispersé; les admirables vitraux de l'église ornent actuellement le chœur de la cathédrale de Lichfield; il ne reste plus que le porche majestueux dominant, avec ses pignons hardis et curieux et sa tourelle originale, le paysage environnant; s'il se trouvait sur une des places de nos grandes villes, il y serait entretenu avec un soin jaloux comme un monument de grand prix; le gouvernement doit tenir à honneur de ne pas le laisser disparaître; il y a urgence de consolidation et de restauration et tout d'abord d'acquisition"*. Ondanks een herhaling van deze smeekbede op de algemene vergadering van 8 oktober 1905, en verzoekschriften in januari en april 1906 vanwege het Provinciaal Comité aan de gouverneur om de Koninklijke Commissie te herinneren aan de urgentie van de aankoop van het poortgebouw, *"attendu que le dit monument menace ruine"*, bleef het dossier muurvast zitten.

Pas nadat het gemeentebestuur van Kuringen de gouverneur op 30 april 1906 inlichtte over de concrete plannen van de eigenaar om het poortgebouw op korte termijn af te breken, *"indien er binnen kort door de bevoegde overheid geene beslissing genomen wordt"*, werd het dossier heropend.

Op 30 augustus 1906 meldde minister de Smet de Naeyer van Financiën aan zijn collega Van der Bruggen van Landbouw dat hij instemde met de aankoop van het poortgebouw voor 18.000 Belgische Frank, op voorwaarde dat de eigenaar ook de brug en de gracht voor het poortgebouw, en drie meter land aan de achterzijde van de poort aan de staat zou laten. De gracht en de brug werden beschouwd als deel uitmakend van de poort, en de strook achter het gebouw moest toelaten om werken aan de gevel uit te voeren zonder dat daarvoor de toelating van de achterliggende eigenaar nodig zou zijn.

Zonder te weten dat een oplossing in het dossier in de maak was, deed Daniëls op 8 oktober 1906 namens het Limburgs Comité nogmaals zijn beklag op de algemene vergadering van de Koninklijke Commissie *"Je me permets d'ajouter encore un mot de deux ou trois objets. D'abord, nous avons eu à signaler à la Commission royale l'urgence qu'il y a de sauver un monument des plus intéressants que nous a légué l'architecture monaco-civile du XVI^e siècle. Je n'ose plus prononcer de nom de lieu; mais si ce beau document disparaît pour toujours, notre Comité tient à décliner toute responsabilité: il a fait tout ce qui lui était possible de faire pour conserver au Limbourg ce document orné des armoiries du grand bâtisseur Erard de la Marck"*. Voorzitter Lagasse trachtte Daniëls vervolgens gerust te stellen, maar toonde daarmee slechts aan dat de hele operatie uiteindelijk zonder tussenkomst of zelfs maar medeweten van het Limburgse Comité afgehandeld werd *"Je suis heureux, Monsieur l'Abbé, de pouvoir vous dire que sur la question du rachat du porche de l'abbaye de Herckenrode, vous obtiendrez satisfaction. La Commission royale a adressé, il y a deux jours, une lettre officielle à M. le Ministre des Finances et des Travaux publics pour le remercier d'avoir donné des instructions afin que l'Etat entre en pourparlers avec le propriétaire du porche. ... Pour ce qui regarde le porche de l'abbaye d'Herckenrode, nous sommes en meilleure voie que vous ne vous l'imaginez. Si vous étiez au courant du dossier, vous verriez que nous sommes près d'aboutir. Dans tous les cas, l'Etat s'est déterminé à marcher de l'avant. Si nous ne réussissons pas, ce ne sera pas notre faute, mais celle du propriétaire dont il s'agit"*.



Hasselt, Archief van het Ministerie van Financiën, mutatieschetsen, Kuringen schets 1908/24 (reproductie Anнемie America)

Vier maanden later, op 11 februari 1907, ondertekenden Télémaque Claes enerzijds, en gouverneur Henri de Pitteurs-Hiégaerts namens de Belgische Staat anderzijds, de aankoopakte. Claes kreeg 18.000 Belgische Frank voor het poortgebouw, de gracht en de brug voor de

poort, en een strook grond van drie meter breed achter het gebouw. De Staat engageerde zich om de doorgang te onderhouden ten behoeve van Claes zelf, zijn pachters op Herkenrode en de klanten en leveranciers van zijn molen op het abdijterrein. Inspraak over het gebruik van het gebouw kreeg Claes niet, en de financiering van de nieuwe huisvesting voor zijn huurders nam de Staat ook niet voor haar rekening.

Op 26 juli 1907 stelde de Administratie van Bruggen en Wegen architect Rypens van Hasselt aan om de restauratiewerken te begeleiden. In januari 1908 werden zijn plannen door de Koninklijke Commissie goedgekeurd, en vervolgens duurde het tot juni 1910 voordat de aannemer de werken aanving.

In 1913 overleed Télémaque Claes, en kwam het domein van Herkenrode in het bezit van zijn dochter Mathilde, die gehuwd was met August De Keuster. Het poortgebouw dat kort voor de Eerste Wereldoorlog gerestaureerd was, had in de eerste maanden van de oorlog te lijden onder de logementen van Duitse soldaten. In augustus 1919 meldde Mathilde De Keuster-Claes de voorzitter van de Koninklijke Commissie dat het poortgebouw niet ongeschonden uit de oorlog gekomen was. De Duitse soldaten hadden de vensters uit het poortgebouw gehaald, zo meldde zij, zodat weer en wind vrij spel kregen.

Het poortgebouw was echter van de politieke agenda afgevoerd, en herstellingswerken aan een ongebruikt monument hoorden niet tot de prioriteiten van de diensten die de wederopbouw van het land na de oorlog coördineerden. Ook de suggestie van de Koninklijke Commissie in 1921 om het hele domein voor de Staat te verwerven en er een kolonie of een asiel voor oorlogsslachtoffers in te richten, had geen effect. Noch het ministerie van Landsverdediging, noch het ministerie van Justitie toonde interesse.

Het poorthuis bleef onaangeroerd tot in 1923, toen een tussenkomst van de kabinetschef van de koning, graaf d'Arschot Schoonhoven, het dossier bij de administraties hoge prioriteit gaf. De graaf had in de zomer van 1923 Herkenrode bezocht en hij was er geschrokken van de slechte staat waarin het dak, de goten, het metselwerk en ook de brug zich bevonden. Op 20 september meldde hij zijn bevindingen aan Commissievoorzitter Lagasse de Locht. Lagasse stuurde het verslag van de kabinetschef in november door aan minister Nolf van Kunst en Wetenschappen, met het verzoek dringend de noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden te laten verrichten. In één weg door verzocht hij de minister ook de aankoop van het hele domein te overwegen. De demarche van de kabinetschef miste haar doel niet. Minister Nolf gaf het dossier door aan zijn collega Ruzette van Openbare Werken, die de herstelling van het gebouw op de prioriteitenlijst van de directie Limburg van de Administratie van Bruggen en Wegen voor 1924 zette.

De wet van 7 augustus 1931 op het Behoud van Monumenten en Landschappen, bood de

Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen de mogelijkheid om aan de minister van Kunsten en Wetenschappen een ontwerplijst voor te leggen van te beschermen monumenten. Haar voorstel van 18 oktober 1932 om de hele abdij van Herkenrode in een beschermingsbesluit op te nemen, liep vast op het gebrek aan enthousiasme bij de eigenares.

De tweede wereldoorlog was opnieuw een heikele periode voor het poortgebouw. Na de mobilisatie van het Belgische leger werd een aantal eenheden in het poortgebouw van Herkenrode ingekwartierd. Ruimte bood het gebouw voldoende, maar elementaire comfortvoorzieningen ontbraken. Het gebouw had absoluut onvoldoende sanitaire voorzieningen en verwarming was er evenmin. Al op 17 april 1940 verwittigde Marcel de Schaetzen van het Provinciaal Comité voor Monumenten en Landschappen de voorzitter van de Koninklijke Commissie dat soldaten die in het poortgebouw gelegerd waren een deel van de trappen en van de houten vloeren als brandhout gebruikt hadden.

Tijdens de oorlog gingen de pogingen om de site van Herkenrode te laten beschermen voort. In mei 1941 lanceerde voorzitter baron Carton de Wiart een nieuwe poging in die zin. Raymond Enckels van Herk-de-Stad, lid van het Provinciaal Comité, stelde een nota op over de abdijsdreef en zijn collega Mathieu Bussels stelde een verslag op over de geschiedenis van de abdij en haar belang voor de streek. Hun tussenkomsten, en ook een advies van de bestendige deputatie van 12 februari 1945 in die zin, leidden niet tot het gewenste resultaat.

Tijdens de winter van 1945 bood het poorthuis onderdak aan eenheden van het Engelse leger. In het Provinciaal Comité vreesde men dat de Engelsen evenmin als de Belgische soldaten in 1940, enig respect zouden opbrengen voor het eeuwenoude, maar ook hopeloos oncomfortabele gebouw waarin zij in winterse omstandigheden moesten verblijven. De vrees van de leden van het Comité bleek terecht. In juni 1946 stelden Mathieu Bussels en directeur Bellefroid van de Dienst Staatsgebouwen te Hasselt, een verslag op voor de voorzitter van het Provinciaal Comité. De trappen, vloeren en zolderingen van het poortgebouw waren gedeeltelijk opgebroken, binnendeuren en buitendeuren waren afgenomen of hingen uit hun hengsels, het glas was uit de vensters en in veel gevallen was ook het houtwerk uit de raamopeningen gebroken. Wind en regen kregen daardoor weer vrij spel. Bussels en Bellefroid beseften dat het gebouw een nieuwe bestemming moest krijgen. Alleen dan zou het na een restauratie voor langere termijn voor vernielingen behoed worden. Hun voorstel om het gebouw als woning voor twee gezinnen in te richten, werd door het Provinciaal Comité aanvaard, maar niet dadelijk uitgevoerd. Pas in 1954 werden de plannen voor de herstelling goedgekeurd en kon een aannemer voor de werken aangesteld worden.

Ondertussen onderhandelde de voorzitter van de Koninklijke Commissie sinds 1946 met de toenmalige eigenaar, architect Hermant in Parijs, over een eventuele aankoop van het hele

abdijcomplex door de Staat. De Commissievoorzitter vond echter noch in de administratie, noch in de politiek voldoende steun voor de aankoop van de abdijgebouwen. In plaats van de Staat kochten in 1972 de Zusters van het Heilig Graf in Bilzen het abdissenkwartier, het zogenaamde oude abdissenkwartier, de infirmerie, het zusterskwartier en het park van Herkenrode. Het beschermingsbesluit van 5 december 1974 dat de gebouwen van de abdij en hun omgeving als monument en als landschap beschermde, garandeerde dat de herstelings- en aanpassingswerken met respect voor de monumenten zouden uitgevoerd worden.

De verkoop van het poortgebouw door de Staat aan Aurélie Hermant in 1992, illustreert het gebrek aan interesse voor de site van de toenmalige beleidsmakers. Kort daarna echter, in 1998, kocht de Vlaamse overheid het grootste deel van het domein dat niet door de Zusters van het Heilig Graf verworven was, om het geleidelijk aan te herstellen te herbouwen, en er een aan de tijd aangepaste bestemming voor te vinden.

Persoonsnamen

A. Blomme
Albert Ruzette
Alphonse Delescluse
Aurélie Hermant
Bellefroid
Charles Lagasse de Locht
Edmond Carton de Wiart
Erard van der Marck
Guillaume d'Arschot Schoonhoven
Henri de Pitteurs-Hiégaerts
Joris Helleputte
Jos Rypens
Jules Helbig
Marcel de Schaetzen
Mathieu Bussels
Mathilde De Keuster-Claes
Maurice Van der Bruggen
Paul de Smet de Naeyer
Pierre Nolf
Polydoor Daniëls
Raymond Enckels
Télémaque Claes

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op twee bronnen: Archief van de Vlaamse Overheid, Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, dossier Herkenrode en *Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie*, Brussel, 1862-1942.

Bibliografie

- _ Hasselt, Archief van de Vlaamse Overheid, Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, dossier Herkenrode.
- _ *Bulletin des Commissions royales d'Art et d'Archéologie*, Brussel, 1862-1942.

